

Z. VARGA Zoltán

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék

Pécs, Magyarország
z.varga.zoltan@gmail.com

Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet
Budapest, Magyarország
z.varga.zoltan@btk.mta.hu

KULTURÁLIS ÖNAZONOSSÁG, TÖRTÉNETI TRAUMA ÉS SZEMÉLYES ÉLETTÖRTÉNET KÖZÉP-EURÓPAI EMIGRÁNSOK ÖNÉLETRAJZAIBAN¹

Cultural Identity, Historical Trauma and Life Writing
in Central European Exiled Intellectuals' Autobiographies

Kulturna samospoznaja, istorijska trauma i lična životna priča
u autobiografijama srednjeevropskih emigranata

A tanulmány a huszadik századi történelmi traumák önéletrajzi művekben való megjelenítését vizsgálja. Érdeklődése a széles vizsgálati anyagot kínáló témának egy sajátos részterületére irányul, mégpedig a történelmi, politikai okok miatt szülőföldjüket elhagyni kényszerülő szerzők autobiográfiáit elemzi. Ezeknek a műveknek a különlegessége nem csupán a történelmi trauma irodalmi feldolgozásának poétikájában rejlik, hanem a kulturaközi identitás több nézőpontú vizsgálatában. Z. Varga Zoltán írása a problematikát a Magyarországot kilencéves korában elhagyó, később az Egyesült Államokban jelentős akadémiai karriert befutó Susan Rubin Suleiman *Budapest Diary* című művében vizsgálja. A szülőföldjére felnőttként visszatérő szerző műve nemcsak a múlt eltemetésének kollektív történelmi

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

traumákhoz kötődő okait kutatja, hanem az identitás regionális összetevőinek, a kelet-közép európaiságnak kulturális másságként való feltárását is megkísérli. A saját és az idegen együttes nézőpontja a személyes élettörténetre, a szülőkhöz és a gyermekkorhoz való viszony megértésére is kihat, így a múlt elbeszélte identitásként való újrairása több szintéren is zajlik. *Kulcsszavak:* élettörténet, emigráció, kulturális identitás, Közép Európa, történelmi trauma

*Komparatisták élettörténeti narratívái: tudományos beszédmód,
személyes elbeszélés, transznacionális identitás*

A tér felosztása, megnevezése, határok és tájékozódási pontok kijelölése az ember alapvető, ősi tevékenységei közé tartozik. A feltérképezés és belakás egyetemes, antropológiai igénye már önmagában is magyarázatul szolgál, hogy miért bukkannak fel oly makacsul a térhez kapcsolódó metaforák az összehasonlító irodalomtudomány munkáiban már a diszciplína születésétől kezdve. De az összehasonlító irodalomtudományban nem csupán a térmetaforák és térhasonlatok heurisztikai szerepének és meggyőző erejének kamatoztatásról van szó. A komparatiztikában a geopolitikai és geopoétikai tétek, a nyelvek, kultúrák, nemzetek, térségek és földrészek közötti kapcsolatok, érintkezések, szimbolikus és anyagi javak cseréje mindig is a diszciplína kutatásainak központjában álltak, ahogy azt a tudományág elismert mai művelői is hirdetik: Pascale Casanova *La république des lettres mondiale* [Az irodalmi világ köztársasága] (Casanova 1999) című könyve a nemzeti irodalmak szimbolikus javainak cseréjét, az eszmék és a formák világirodalmi forgalmát egy egyenlőtlenségeket mutató, központ(ok)ra és perifériákra osztott irodalmi mezőben írja le; Franco Moretti kvantitatív és statisztikai módszerekkel próbálja *feltérképezni* a világméretű regénytermelést (Moretti 2005); míg Emily Apter az irodalomtudomány XX. századi történetében követi az *emigráns* léthelyzetet, az eszmék és a formák *migrációját*, felidézve az összehasonlító irodalomtudomány alapító atyjainak pályafutását (Spitzer, Auerbach, Jakobson, Wellek, Kayser), kijelentve, hogy „a hontalanság elméleti toposza lényegileg kapcsolódik mindahhoz, amiről a komparatiztika szól” (Apter 1994, 93).

Az összehasonlító irodalomtudomány elméleti módszereihez azonban nem csupán a tér poétikája és politikája kapcsolódik szorosan, hanem a történelmi valóság is nagyban befolyásolta a tudományos kutatás területét és eszközeit. Ennek belátásához elég felidézni, miként ösztökölte a XX. század történelme a világméretű eszmevándorlást, hiszen a nemzetek és kultúrák párbeszéde gyakran tragikus módon, történelmi kataklizmák következtében vált valósággá, nem pedig úgy, ahogy azt a *Weltliteratur*, a világirodalom gondolatának és gyakorlatának (s annak tudós vizsgálatának, a komparatiztikának) első művelői elképzelték.

Susan Rubin Suleiman *Budapest Diary* (Suleiman 1999) és Karátson Endre *Otthonok* címet viselő önéletírása (Karátson 2007) számos ponton hasonlóságot mutat. Mindketten a második világháború előtt születtek Magyarországon, majd gyermek, illetve ifjúkorukban elhagyták az országot, és később mindketten összehasonlító irodalomtudománnyal kezdtek foglalkozni. Mindkettejük szellemi, intellektuális fejlődésére meghatározó hatással voltak a szülőföldjükön átélt történelmi események, mindkettejük ízlése és irodalmi érdeklődése a kelet-európai eredet és nyugati műveltség szerkezet kettősségében alakult. Susan Rubin Suleiman és Karátson Endre önéletírásai is megkísérlik megragadni ezt kettős hatást, a személyiséget és az intellektust formáló kulturális, történeti erőket, anélkül azonban, hogy esszenciális minőségekké merevítenék a nyugati (észak-amerikai vagy nyugat-európai), illetve kelet-európai gondolkodásmódot, ízlésformát, noha mindkét műben van példa az identitásformák sztereotipikus leírására. A művek egészét tekintve ugyanakkor sokkal hangsúlyosabb, hogy mindkét szerző a történelmi és a kulturális kontextusban, az átélt történelmi tapasztalatok fényében próbálja megragadni az önazonosság lokális összetevőit.

A két önéletrajzi munkában megjelenő XX. századi Kelet-Európa, pontosabban Magyarország-kép kettős pozícióból, az idegen és a bennszülött nézőpontjából láttatódik. A gyermekkor világa és a szülőhely ismerőssége történelmi távlatból (az elbeszélés visszatekintő jellege, utóideje, valamint az átélt történelmi tapasztalatok tanulságai) és bizonyos kulturális elidegenedés pozíciójából kerül bemutatásra. Mindkét szerző kollektív természetű identitásmintákat vizsgál, melyeket a térségi kultúra és történelem alakított, viszont mindezt személyes élettörténetükön, magánéletük bizalmas történeteiben és viszonyaiban keresztül teszik. Az életutak elbeszélésében feltárt kulturális hagyomány és meghatározottság, s annak a cselekedetekre és a gondolatokra tett hatása, mindkét esetben a Kelet/Nyugat viszonyrendszer és kommunikáció háttérében kerül megvilágításra. Más szóval mindkét szerző kulturális hermeneutikát művel, hiszen egyszerre próbálják megérteni saját „köztes” identitásukat, illetve a történelmi, politikai és kulturális sokszínűséget, melyekből ez az azonoságtudat felépül. A kulturális másság két pólusa között kialakuló csere a két műben hasonló struktúrából indul ki, hiszen a kulturális és történelmi entitásnak tekintett magyar/kelet-európai létmód alárendelt pozícióban van. Igaz, ez az alá-fölé rendeltség más természetű cselekvéshez vezet a két műben. A magyar nyelv marginális helyzete és a magyar kultúra perifériális helyzete az „irodalom világköztársaságában” folytonos készletet jelent az emancipációs harcra az *Otthonok*ban kirajzolódó élettörténetben, anélkül azonban, hogy bármiféle sovíniszta vagy nacionalista ideológiával társulna. Susan Rubin Suleiman *Budapest*

Diary­jában viszont az asszimilálódott „hazatérő” időnként az antropológus tekintetével figyel­ meg saját és ősei egykori hazájának szokásait, életét, kultúráját, gondolkodásmódját.

Rubin Suleiman és Karátson önéletrajzi munkáit nem csupán a kettős kulturális és intellektuális tájékozódás, a hasonló identitásmintákból összeálló élet­ történet-modell és az önéletírói vállalkozás által kijelölt íráshelyzet köti össze. Magyarország elhagyása mindkettejük esetében politikai jelentéssel bír, bár az emigráció, a száműzetés és az üldözés jelentése utólag válik nyilvánvaló­ vá. A két szerző sajátos jelentőséget tulajdonít a származási közösségükkel való szakításnak, melyeket részben az őket elüldöző totalitárius rezsimekkel azonosítanak. Ez a szakítás és az eredményeképpen létrejött emigrációs hely­ zet az egyik eredője a politikai szubjektum Karátson könyvében részletesen, míg Rubin Suleimanéban közvetetten ábrázolt születésének és fejlődésének. Jóllehet a szakítás különböző asszimilációs stratégiákhoz vezet a két élettörté­ netben, amint azt látni fogjuk a következőkben, szerepük mégis igen fontos az integráns, tudatos, szuverén, az elnyomás minden formájával szemben kritikus személyiség létrejöttében. A politikai üldözés különféle formái különféle poli­ tikai elkötelezettségekhez vezetnek. A náci üldözést zsidó kislányként szüleivel Magyarországon túlélő Rubin Suleiman érzékenyen reagál az antiszemitizmus minden jelenbeli megnyilvánulására vagy történeti formájára, míg Karátson mérsékelte, ám következetes antikommunista nézeteket fejt ki könyvében, a Rákosi- és Kádár-rendszerrel együttműködő magyar értelmiség kritikájára hegyezve ki politikai kommentárjait.

Karátson és Rubin Suleiman művei egyaránt a hibrid autobiográfiák műfa­ jába sorolhatóak. Egyrészt mindkét mű az önéletírás klasszikus hagyományába tartozik, hiszen egy sor nagy hatású és nagyszabású esemény elbeszélésével a személyiség alakulásának, sőt fejlődésének történetét mutatják be. Mindkettőben találunk családtörténeti vázlatot, társadalomrajzot, sőt, feltárul a magánélet néhány intim titka is. Másrészt viszont mindkét műben nagy fontosságot kap az értekező, elemző törekvés, ami határozottan különbözik az önéletrajz történe­ tének korai remekeitől, Montaigne *Esszéitől* vagy Rousseau *Vallomásaitól*. Az önéletrajz e klasszikus darabjai ugyanis az emberiség egyetemes alanyát vagy legalábbis az egyetemes feltételeknek alávetett emberi szubjektumot próbál­ ják megragadni az egyedi életek vagy jellemek leírásában. Karátson és Rubin Suleiman művei ellenben inkább kulturális és politikai kritikát tartalmazó auto­ etnográfiai, transznacionális és transzkulturális élettörténeti narratívák. Az e művekben előadott személyes történetek és emlékezések „az intim önarckép, a nyelvi kalandozás és nyelvi vajúdás metszetében helyezkednek el, a kizök-

kenés, az emlékezet és az emberi cselekvőerő költői módon kimunkált háromszögelésében”, s „változatos stratégiákkal szolgálnak a veszteség megíráshoz, továbbá a személyes és a közösségi emlékezet megpróbáltatásainak kritikai megértéséhez” (Seyhan 2012, 70).

Az elméleti beszédmód, a személyes élettörténet, a vallomások helyzete, a történelmi, politikai és kulturális kontextus elemzése ugyanabban a toposzban kapcsolódik össze mindkét szerző számára: ez az *otthon* toposza. Az *otthon* többnyire egyes számban szokás használni, az önazonosság, az eredet, a biztonság és a család rokon értelmű kifejezéseként. A korábban kifejtettek alapján könnyű belátni, a fenti kifejezések egyike sem magától értetődő a két komparatista irodalmár számára. Külön figyelmet érdemel, ahogy a két szerző művében az *otthon* fogalmát többes számba teszi, azáltal, hogy megbékülnek múltjuk kollektív és személyes traumáival, személyes, sőt intim, ugyanakkor transzkulturális párbeszédet teremtenek a hiányzó, eltávozott másikkal, Karátson a feleségével, Rubin Suleiman pedig az édesanyjával.

„*Mintha soha nem is lett volna múltam*”:
*műfaji minták, időbeli sűrítés és elbeszélői szerkezetek Susan Rubin
Suleiman Budapest Diaryjában*

„Egy nő története, aki a felejtés megannyi éve után visszatér a városba, melyet valaha otthonnak hívott. A városhoz fűződő sajátos kapcsolatát a nyelvhez fűződő kapcsolata összegzi: anyanyelvi beszélőként, ám akcentussal beszél annak nyelvét. Felnőttként újra felfedezi a várost – nem feledve, amit egykor már ismert, megtanulva, aminek ismeretétől megfosztották – és újra otthon tudja magát érezni benne” – foglalja össze találóan az 1996-ban megjelent *Budapest Diary* című önéletrajzi művét Susan Rubin Suleiman. A szerző, a Harvard nemzetközileg ismert, ma már nyugalmazott professzor asszonya, 1939-ben született zsidó családban Budapesten. Szüleivel együtt túlélte a II. világháborút. A család 1949-ben külföldre szökött, néhány év vándorlás után végleg az Egyesült Államokban telepedett le.

A *Budapest Diary*, címével ellentétben, nem napló, pontosabban nem csak napló, így félrevezetően határozza meg a könyv műfaját. A szöveg valójában négy különálló, bár időrendbe állított részben meséli el Rubin Suleiman életének néhány fontos, Magyarországhoz, Budapesthez és a szüleihez kötődő epizódját. A könyv „fejezetei” közül igazából csak egyetlen „igazi” naplót találunk – igaz, ez a leghosszabb közülük –, mely egy félévig tartó, 1993-as budapesti tartózkodás napjait rögzíti. Mindez nem jelenti, hogy akár a legcsekélyebb kétsé-

günk lehetne afelől, hogy önéletrajzi alkotást olvasunk. A paratextuális elemek (prológus, a kötet elejére és végére helyezett fényképek – az előbbi egy családi fotó, utóbbi a gyermekkori lakásukat ábrázolja), továbbá a szerző, az elbeszélő és a főszereplő azonossága és az akadémiai körökben ismerősen, bár némiképp furcsán csengő tulajdonnévvel való megnevezése, mindezek együttesen egyértelművé teszik, hogy önéletrajzi művel van dolgunk: függetlenül attól, hogy a narratív forma napló (mely az írás jelenére összpontosít) vagy önéletírás (mely a múltra fókuszál), az olvasó olyan szöveggént olvassa a művet, melyben egy valós személy próbál valami fontosat elmondani a saját életéről.²

Az első rész a *Prologue: Forgetting Budapest*, azaz 'Prológus: elfeledni Budapestet' címet viseli, és visszatekintő elbeszélésben számol be a Rubin család Magyarországról való szökéséről 1949 késő nyarán. Az elbeszélés a kettős szerzői nézőponthoz kötődik: egyrészt az akkor tízéves kislány nézőpontjából látjuk az eseményeket, másrészt a történetet elmesélő felnőtt elbeszélő fejt ki a könyv keletkezésének történetét, a megírás tervét és céljait. Ez a feszült, dramatikus, kalandtörténeteszerű történetkezdet tudatos narratív szerkesztésről tanúskodik, egyúttal pedig betölti az olvasói figyelem megragadásának jól ismert retorikai funkcióját. Ugyanakkor a szépírói ambíciókat ellenőrzés alatt tartja a személyes múlt, a család és a szülőháza történetének e kései felfedezésére irányuló önreflexív intellektuális munka. Az *1984: A Brief Vacation* [1984: egy rövid vakáció] című második rész szintén visszatekintő elbeszélés, mely annak a két hétnek a történetét meséli el, amikor a szerző – két fia kíséretében – Magyarország elhagyása után harmincöt évvel első alkalommal hazalátogat. A látogatástörténet csak részben mondható útirajznak, hiszen számtalan, a hely szelleme által felszabadított gyermekkori emlék elbeszélése is megtalálható benne (például a család vészkorszak alatti bujkálásának története). Az egész könyv címét adó (*Budapest Diary*) harmadik rész valódi naplóformában íródott. Ez a kötet legterjedelmesebb része, mely annak a hat hónapnak a napi krónikáját tartalmazza, melyet a szerző a Collegium Budapest ösztöndíjas kutatójaként Budapesten töltött 1993-ban. A napi feljegyzések, a műfaji elvárásoknak megfelelően, a napi történések, magyarországi kulturális és közéleti események, új személyes találkozások, ismeretségek, barátságok körül forognak. Ennek ellenére Rubin Suleiman ebben a részben sem mond le teljesen önéletrajzi vállalkozása „regényesítéséről”, hiszen a naplófejezetet poétikus alcímekkel osztja négy további alfejezetre. A könyv utolsó része –

² Philippe Lejeune szerint ezeknek a feltételeknek kell teljesülniük az *önéletrajzi paktum* létrejöttéhez, mely kezeskedik arról, hogy a műben olvasottaknak önéletrajzi értéke van (vö. Lejeune 2003).

1994: *Acacia Street* [1994: Akácfa utca] egy újabb rövid budapesti látogatást mesél el visszatekintő elbeszélés-ként. Ez a rész egyben a mű epilógusa, az utolsó budapesti utazás az utolsó kísérlet a családi múlt töredékes történetének kiegészítésére.

A nagy részek elrendezése követi az időrendet, de az egyenes vonalúan előrehaladó elbeszélést – a teljes mű során – gyermekkori emlékek felidézései szakítják meg. A *Budapest Diary*-ben az emlékezés ideje (a budapesti látogatások és az írás különböző pillanatainak jelen ideje) és az emlékezetbe idézett idő (a gyermek- és ifjúkor múltja) egymásba fonódik, a mű egyszerre válik az emlékezés nehézségeivel és elfojtásokkal gátolt történetévé, illetve a családi múlt így rekonstruált elbeszélésévé. A traumatörténetekhez hasonlóan az emlékek itt is fokozatosan és töredékesen törnek felszínre. A könyv egésze tulajdonképpen arra a kérdésre próbál meg felelni, hogy miért maradt teljesen kizárva a gyermekkor története szerző élettörténetéből, illetve hogy miként lehet azt újra integrálni a narratív identitásába. Ezt a feladatot a műben az írás egy harmadik elbeszélői instanciájához köthetjük, mely különbözik a felidézett emlékekben megjelenő „elbeszélő”/„átélő” alanytól, és az elbeszélő alanytól is, s az elbeszélői hangnak ez a külső, reflektív összetevője dramatizálja az előadásmódot:

... mintha távozáskor becsapódott volna mögöttem az ajtó, légmentesen bezárva életem első tíz évét egy szobába. Harmincöt éven át sikerült alig gondolni erre a szobára. Mi történne, ha most lenyomnám a kilincset ezen az ajtón? (Suleiman 1999, 20).

Világos, hogy az írás pillanatában az elbeszélő már rég kinyitotta ezt az ajtót, így az idézet végén szereplő kérdésnek retorikai funkciója van. Feladata a narratív hatáskeltés, a múlttal való szembenézés érzelmi feszültségét hivatott érzékeltetni az olvasó számára. E három narratív instancia (az elbeszélő múlt-hoz, az elbeszélői jelenhez, a reflektív előadásmóddhoz köthető beszélői hangok alanyi pozíciók) közötti párbeszéd és konfrontáció szervezi a mű nagy témáját, az önazonosság, a saját, a családi és a történelmi múlttal való megbékélés témáját.

Közismert, hogy a narratív identitás elmélete azon az gondolaton alapul, hogy mindnyájan hordozunk magunkban egy elbeszélést életünk történetéről, melyet bármelyik pillanatban el tudnánk mondani a „Ki is vagyok én?” kérdésre válaszolva. Ezeket a történeteket azonban ritkán meséljük el önként. Többnyire csak akkor fogalmazzuk meg őket, ha rákényszerít bennünket valamilyen rendkívüli esemény. Az élettörténet elmesélése általában az önazonosság válságához kötődik, s ilyenkor nem egyszerűen elmeséljük életünk történetét, hanem újra is alkotjuk azt, nemcsak új szavakat keresünk elbeszélésünkhöz, hanem

az elbeszélte dolgot – önmagunk történetét – is megváltoztatjuk. A szabály alól Susan Rubin Suleiman *Budapest Diary*-ja sem kivétel, hiszen anyja közeli halálának perspektívája indítja saját, illetve szülei magyarországi történetének nyomába. Másrészt az önazonosság újrafogalmazását az „életközepi válság” is ösztönözheti, hiszen a negyvenes éveiben járó szerző életkora az a kritikus életkor, amikor kifulladás látszik az ifjúság magától értetődő céljainak hajszo-lása, amikor a felnőtt életben először érzünk készletet a megszerzett javak, az elért célok és véghezvitt cselekedetek számbavételére.

Még anyám elutazása előtt elhatároztam, hogy elviszem a gyermekeimet arra a helyre, ahol egykor fiatal nőként ismertem őt. [...] Elhatároztam, hogy újból látni fogom, és a fiaimnak is megmutatom gyermekkorom városát, mely most anyám közelgő halálával egyszerre az ő ifjúságának városává változott (Suleiman 1999, 11).

A felismerés, hogy az anyai élettörténet a saját élettörténet része is, fontos szerepet játszik az egész könyvben, amit a mű alcíme is hangsúlyoz: *In search of the Motherbook*, magyar fordításban 'Az Anyakönyv nyomában', mely három nyelvet bevonó szójáték, hiszen a hivatali dokumentum magyar nevének szó szerinti angol fordítása poétikus neologizmus, az alcímbe szereplő szintagma pedig Proust regényének angol fordítását idézi meg. Az elbeszélte identitás korábban jelzett összetettsége mellé tehát a személyiség, az Én kiterjesztett értelmű elképzelése társul, hiszen „az én története összefonódik a szülők és a család történetével, párbeszédbe lép az anyai másikkal, egy közösség nevében szólal meg, ez pedig kiemeli az önazonosság alapvető relacionális természetét” (Seyhan 2012, 70–71).

Anya és lánya élete többször is párhuzamba kerül a *Budapest Diary*-ben. A naplói-író-szerző diszkrétan sejteti például, hogy múlt iránti érdeklődése nemcsak anyja betegségével egyidejű, hanem válaszával is. Az anya élettörténetének intim, élettörténeti mozzanatait utólag, saját életének tükrében érti meg, sőt ismeri fel (az apa és az anya közötti szenvedélyes, szeretet-gyűlölet kapcsolatot, a hűtlenségeket, a családi rivalizációt, a vetéléseket stb.). A két női élet közötti strukturális hasonlóság felismerése jó néhány, a szerző szavaival „pop-pszichoanalitikus” fejtegetést ösztönöz a teljes kötetben.

A személyiség elfojtott anyai, szülői részének nem csupán magánéleti, hanem kollektív, a család származásához kötődő dimenziói is vannak. „Zsidóságának és magyarságának viszonya, illetve anyjához való kapcsolata összefüggésben áll egymással, mindkettő fontos szerepet Budapest »elfelejtésében«, hiszen hasonlóképpen érzi idegennek a várost, mint ahogy az anyjától is idegennek

érzi magát” – mutat rá Ksenia Pouluektova kelet-európai emigráns zsidó értelmiségiek önéletrajzi írásairól szóló tanulmányában a magánéleti és a közösségi dimenziók összefonódására Susan Rubin Suleiman önéletírásában (Polouektova 2009, 445–46). Az élettörténetben és az önazonosságban elnyomott magyar szál természetesen elválaszthatatlan a holokausztól és a zsidók II. világháború alatti és előtti üldözésétől. A tudományos életművében alkotott fogalmat használva (vö. Suleiman 2008) a szerző maga is a holokausztúlélők másfeledek nemzedékéhez tartozik, így különösen kitett a Marienne Hirsch által „utóemlékezetnek” nevezett szindróma hatásainak, vagyis amikor a kisgyermekként félig-meddig öntudatlanul átélt vagy a családi emlékezet által átadott, ám személyesen meg nem élt (történelmi) traumák felnőttként valós, testi-lelki tüneteket előidéző élményként kezdenek működni (Hirsch 2008). Suleimannak csupán néhány homályos emléke maradt a háborúról, de a trauma számára is – hasonlóan a túlélők leszármazottainak nemzedékéhez – eleven tapasztalat, a meggyilkolt családtagok emlékezte és a széles történelmi tudás nyomán. Ráadásul a családi múlt felkutatása egybeesik a nyolcvanas évekbeli újabb holokausztudatosságok és -beszédmódok megjelenésével, amikor a globalizált történelmi tudat, az új historiográfiai kutatások, történet- és morálfilozófiai megközelítések új emlékezetpolitikai normákat hoztak létre a Shoát illetően.

A gyermekkorának és szülői életének nyomait kutató szerző hamar beleütközik a magyar és kelet-európai zsidóság egykori életformájának és kultúrájának, sőt a közösség jelentős részének eltűnésébe. A családtagokra vonatkozó hivatalos dokumentumok (születési, halotti és házassági anyakönyvi kivonatok) felkutatása azt az egzisztenciális szorongást próbálja eloszlatni, amely a családtagok és a múlt (itteni) létezésével kapcsolatban elfogja a szerzőt: „Kézzelfogható bizonyítékra van szüksége a múltrol, melyet a feledés és kitörlődés fenyeget, s ez a veszély méginkább valós, ha a zsidók kelet-európai jelenlétének dokumentálására gondolunk” – fejt ki Haragos Szidónia a kelet-európai hazatérő értelmiségiek élettörténeteit vizsgáló összehasonlító tanulmányában (Haragos 2016, 319). A szülők kelet-magyarországi, illetve dél-lengyelországi szülővárosainak felkeresését elbeszélve a történetet erős nosztalgia és melankólia hatja át a kelet-európai zsidóság életmódjának, kultúrájának, nyelvének, vallásának és tagjainak eltűnése miatt.

A szerző magyar gyökereihez és a magyar történelem XX. századi eseményeihez fűződő ellentmondásos viszonya politikai meggyőződéseinek és álláspontjainak kialakítására is kihat. Poluektova korábban már idézett tanulmánya szerint „Suleiman »magyar örökségéről« kialakított elképzelésein kitörölhetetlen nyomot hagy az antiszemitizmus és a kollaboráció története” (Polouektova

2009, 446). Művének naplóformát követő, hosszú részében gondosan feljegyezi az új, alakulóban lévő magyar demokratikus életben elhangzó nyilvános vagy félnyilvános antiszemita megnyilvánulásokat. Rendszeresen kommentálja és elemzi a budapesti tartózkodása idején a magyar szélsőjobboldali sajtóban megjelenő antiszemita cikkek retorikai és logikai felépítését, igyekszik megérteni és megcáfolni az abban felhasznált érveket és meggyőződéseket, kimutatni az érvelések csúsztatásait. Élénk érdeklődéssel követi, hogy miként élnek meg a zsidóságukat a posztkommunista időkben magyar zsidó ismerősei, beszámolóikat és visszaemlékezéseiket a Kádár-korszakban szerzett ez irányú élményeikről. Naplójegyzeteiben kitér a magyar (kelet-európai) és az észak-amerikai zsidók identitásának kulturális, vallási, politikai különbségeire, összehasonlítja az asszimilációs stratégiáik eltéréseit. Megfigyelései és tapasztalatai alapján megállapítja, hogy – az Egyesült Államokkal – szemben Magyarországról gyakorlatilag eltűnt az az asszimilálódott, nem ortodox, de mégis hagyománytisztelő közeposztálybeli zsidóság, melyhez szülei is tartoztak a két világháború között, s melynek életformáját amerikai áttelepülésük után is folytatták ők és lányaik.

A politikai cselekvés és elköteleződés az értelmiségi számára mindenekelőtt az intellektuális munkában és a szellemi művekben jelenik meg. Susan Rubin Suleiman a *Budapest Diary*ben kezd foglalkozni a második világháborús traumák és tragédiák, majd háború utáni kollektív elfojtásuk és/vagy feldolgozási kísérleteik témájával, irodalmi művekkel, műalkotásokkal, közéleti eseményekkel, melyben láthatóvá válnak a huszadik századi nemzeti múlt(ak) megkonstruálásának ellentmondásai, buktatói, a felelősségvállalás és -hárítás, a heroizálás és a felejtés különféle emlékezetpolitikai stratégiái. E témákat Suleiman később részletesen is kidolgozza tudományos munkáiban, elsősorban a 2008-ban megjelent *Crisis of Memory and the Second World War* (Suleiman 2008) című könyvében, melyben a témát komparatív kontextusban, de személyes budapesti élményei, családi története által is ösztönözve írja meg.

Nosztalgia, emlékezés, performativitás: megbékélés a múlttal

A *Budapest Diary* töredékességre épülő kompozíciója, heterogén műfaji mintái ellenére is egységes mű. Mint az oly gyakran előfordul az önéletrajzi művek esetében, ez a könyv is erős kommunikatív, performatív funkció köré íródik. A személyes és kollektív jellegű traumák feltárásának és megírásának célja, hogy a szerző megbékélhessen múltjával. A *Budapest Diary* ezt a folyamatot viszi színre szinte krimyszerűen, a jelenben történés izgalmát szimulálva.

Ezt a célt a könyv egyrészt úgy valósítja meg, hogy a múlt felejtésekkel, elhallgatásokkal teli szaggatottságát koherens történetben fogalmazza újra, más szavakkal a saját és a családi élettörténet újonnan felfedezett elemei új narratív identitást hoznak létre. A meghasonlottság és az elfojtás meghaladásához, a saját múlttól való elidegenedés csökkentéséhez és megszüntetéséhez az önéletírás egyik kedvelt toposzát is újraírja Rubin Suleiman. Ez a toposz a szülőhellyel való azonosulás, jellem és eredet közötti jelentésátvitel, metonímia. Sok jel utal arra a *Budapest Diary*ben, hogy a magyar származás elfojtásához és háttérbe szorításához az irodalom világköztársaságának kulturális egyenlőtlensége, a „kis” nyelv, „kis” kultúra szindróma is hozzájárult. A centrumban lévő angolszász és francia kultúra a nemzetközi kulturális piacon sokkal jobban átváltható, mint a perifériális helyzetben lévő magyar. Az asszimiláció sietősségét tehát nem csupán a traumatikus múlt feledése ösztönözte, hanem a jövő felé irányuló haszonelvűség is.³ Visszatérni a szülőhelyhez, integrálni azt a személyiségünkről kialakított képbe tehát egyben azt is jelenti, hogy felismerjük annak kulturális, eszmei és esztétikai értékeit: „Megittasított a város szépsége. »Tényleg nagyszerű, Párizshoz hasonlítható főváros«, gondoltam magamban, ahogy a felvonó a folyó fölé emelt. [...] Rátalálni a szépségére egy módja annak, hogy az életemhez kapcsoljam Budapestet” (Suleiman 1999, 63). Számos további feljegyzés és leírás tanúskodik, arról, hogy milyen fontos Suleiman számára a szülőhely irodalmi, művészeti, építészeti kincseinek felfedezése. A centrumból nem látszó kulturális értékre való rácsodálkozás időnként túlzóvá is teszi a megszőpítő tekintetet, mint például amikor az anyja szülőhelyére, Nyíregyházára tervezett utazáskor rögtön a magyar barátai által – számára kissé érthetetlenül – kultikus tisztelettel övezett Krúdy jut eszébe.

A magyar nyelv és irodalom (újra) felfedezése is ebbe az esztétizáló közelítésbe, az önmagához való hasonításba illeszkedik. Utcák és terek nevei kapnak jelentést a magyar irodalomtörténettel való megismerkedés hatására. Első gyermekkori, magyar nyelvű olvasmányát, *A Pál utcai fiúkat* újraolvasva a magyart az olvasás nyelveként újra elsajátítva anyanyelve logikai és fonetikai szabályosságának dicséretébe fog: „a magyar a világ legcsodálatosabb, logikusabb nyelvének tűnt. Minden mássalhangzó, egyedül vagy egy másikkal kombinálva, minden magánhangzó, ékezzettel vagy anélkül, egyetlen hangnak felel meg, függetlenül szóbeli helyzetétől” (Suleiman 1999, 30). Az olvasás

³ Ez is közrejátszhatott a szerző névváltoztatásában, hiszen keresztnévnek magyar változata (Zsuzsa) nehezen kiolvasható a nyelvet nem ismerő beszélőknek, míg a „Susan” név nemzetközi egyenértékkel bír. A tulajdonnév megváltoztatásának további jelentéseiről lásd (Polouektova 2009, 441–42).

és az irodalom kivételes jelentőségű a hivatásos irodalmár számára. Sulieman számára budapesti látogatásáig a magyar nyelv külön életet élt „a légmentesen lezárt szobában”, elválasztva az irodalomtól.

A gyermekkor elfeledett, kincsekkel teli világának felfedezése Marcel Proust *Az eltűnt idő nyomában* című modern remekművét juttatja eszünkbe. Az asszociáció nem esetleges, hiszen a *Budapest Diary* többször is megidézi a múlt rekonstrukciójának prousti tervét. A legelső és leginkább szembeötlő intertextuális utalás a mű alcíme, *In Search of the Motherbook*, mely a prousti regény angol fordításának – *In Search of Lost Time* – szintaktikai sémáját veszi át. De a teljes második rész, vagyis az első magyarországi hazalátogatás elmesélése, reflektív, olykor önironikus módon a múlt felelevenítésének nosztalgikus, prousti gondolatára utal. *Az eltűnt idő nyomában* című regényben az emlékezés fokozatosan tereli hősét egy új élet, az alkotói „megváltás” felé, s bizonyos tekintetben Rubin Suleimannak az elveszett múlt visszaszerzésére irányuló terve is párhuzamba állítható ezzel a vállalkozással, jóllehet őt a proustinál személyesebb, ugyanakkor kevésbé egyetemes célok vezérik: „Gyermekkorom helyszíneit látva élesen felidéződtek az egykori képek, és felébredt a sokáig elnyomott vágy, hogy szavakba öntsem az emlékeket” (Suleiman 1999, 32). Persze a naplóiíró többnyire ironikusan idézi meg önmaga prousti tervét, különösen 1984-es budapesti „nosztalgiaútjának” leírásában, amikor sorra járja gyermekkorai egykori helyszíneit, s a Normafánál konstatálja az egykori vasárnap délelőtti kirándulások emlékképe és a jelen közti különbséget: „Itt volt hát végül a megtalált időm [my temps retrouvé – az eredetiben!], igaz kissé viseletesen” (Suleiman 1999, 48). *A Pál utcai fiúk* újraolvasásának befejezését pedig a következő szavakkal kommentálja: „Próbáltam újra átélni a kilencévesen érzett érzelmeket. Nem ment. Nem volt Megtalált Idő” (Suleiman 1999, 25). Minden igyekezete ellenére sem sikerül megbarátkoznia a nosztalgia modern elképzelésével, amely „a történelem eltörlésére vágyik, arra, hogy a történelmet magán- vagy csoportmitológiává változtassa, hogy az időt térként járja be újra, mely elutasítja az idő emberi léhelyzetet megmérgező visszafordíthatatlanságát” – idéz Svetlana Boym nosztalgiaíról írott könyvéből Poluektova (Polouektova 2009, 439–40). A múlt érzelmi teljességének visszaállíthatatlanságát az egykori gyermekkorai lakhely ismételt felkeresései szimbolizálják legjobban. Az Akácfa utca 59-ben⁴ tett zarándoklatok mind kudarcra és csalódással végződnek, hiszen nem sikerül átérezni a hazatérés katarziszát.

⁴ A lakhely fontosságát jelzi, hogy a belső udvar fényképe szerepel a könyv utolsó lapján, illetve alcímként is megjelenik a kötetben belül.

A katarzis meghiúsulásának kollektív, politikai okait fentebb már áttekin tettem. Ám a hazatéréssel szemben táplált ellentmondásos érzéseknek magán- természetű okai is vannak. Közülük az egyik bizonyosan az, hogy a hazatérő első alkalommal csak igen korlátozottan tudja megosztani élményeit. Saját gyermekkora utáni nosztalgikus kutatását két másik nemzedék elvárásaihoz igazítja, a gyerekeiéhez és a szüleiéhez. Bár az 1984-es út leírásában fiait udvarias és alkalmazkodó gyerekeként jellemzi, az életkori érdeklődés különbözősége nyilvánvaló, és Suleiman jól tudja, hogy számukra a magyar gyökerek csupán távoli és absztrakt léttel bírnak, így a megosztani vágyott gyermekkori világ jórészt el van zárva előlük. A fiúk józanul konstatálják a különbséget a késő kádárizmus turisták számára megnyitott szocialista valósága és az anyjuk emlékeiben élő Budapest közt. Ami a másik nemzedéket illeti, úgy tűnik, hogy Suleiman első budapesti látogatása a szülei (emléke) előtti tisztelgés. Pontosabban nem csupán tisztelgésről van szó, hanem „az ellenük elkövetett gonosztettekkel” (Polouektova 2009, 433) szembeni szimbolikus igazságtételről. Poluektova megjegyzi, hogy a győzedelmes, igazságot szolgáló hazatérés vágyképe gyakran felbukkan emigránsok önéletrajzi szövegeiben. Ezekben az elképzelt jelenetekben a méltatlanul elüldözött egykori „persona non grata számára végül a visszatérés elhozza a kiérdemelt vigaszt és közösségi tiszteletet” (Polouektova 2009, 434). Csakhogy mivel a szülők soha nem jutottak vissza Magyarországra, Suleiman esetében ez a vágy szülőről gyermekekre szállt, és még ha a gyermek részben azonosítja is magát szülei vágyával, ez a vágy mégis eltávolított, reflektált, néha ironikus módon él benne tovább. A *Budapest Diary* naplófejezetében például, amikor lehetőség adódik egy tanulmánya magyar fordításban való megjelentetésére, így kommentálja a lehetőséget a szerző: „magyarul publikálni! Bárcsak megélhette volna Anyám! Nem is beszélve Apáról!” (Suleiman 1999, 149).

A budapesti utazások története egyben utazás a családi múlt titkaiba. A magyar gyökerek harmincöt évig tartó Csipkerózsika-álmára ugyanis magyarázatul szolgálnak a családi boldogtalanságra visszatekintő, a négy nagy rész mindegyikében megtalálható történetek is. Ezek az elbeszélések a szülők közti szeretet-gyűlölet kapcsolatban felnőtt gyerek életéből villantanak fel történetfoszlányokat. E töredékek egy, a felnőttek viselkedését nem vagy félreértő kislányt állítanak az olvasó elé, aki a szülői (szerelmi) csatározások közepete egyedül marad félelmeivel és szorongásaival. A felnőtt elbeszélő utólagos értelmezése szerint a szakítás a szülői világgal, a menekülés a szorongással teli univerzumból szükségszerűen jelent szakítást a szülők nyelvvel és eredetével, különösen az apa váratlan és korai halála után.

A könyv megírásának és megjelentetésének aktusa ezt, a szülői világgal, a családi múlttal, a magyar örökséggel, a magyar nyelvvel megszakított kapcsolatot igyekszik helyreállítani. A könyv alcímében szereplő „Motherbook” kifejezés, mint arról már szó esett, többnyelvű szójátékot takar, a magyar „anyakönyv” kifejezés angol tükörfordítása, de erről az angol anyanyelvi beszélőnek nem jut eszébe a kifejezéssel megjelölt hivatali dokumentum, melyet angolul a „birth certificate” jelöl. A *Budapest Diary* ezt a kettős kutatást viszi színre, hiszen az elbeszélés egyrészt valóban az anya létezését hivatalosan, a közösségi intézmények valóságálműködésével tekintélyével szavatolt dokumentum felkutatásáról szól. Másrészt azonban az elbeszélő-szerzőben tovább élő anyai (szülői) múlt elfogadása, sőt értékelése forog kockán a szövegben. A kötet paratextuális részei, a cím, az alcím, a szöveg előtt és után közölt fényképek egyaránt az elfogadás és a megbékélés gesztusai. Az elfogadás is két elbeszélői szinten zajlik: a gyermekkoros félelmek és sérelmek felismerése és kimondása az egyik, a másik pedig a szülők akkori helyzetének felnőttkori elfogadása, a hibáztatás és neheztelés megszüntetése, a megbocsátás.

A múlt személyes és kollektív dimenzióival, a huszadik századi magyar történelemmel, a szülők rossz házasságának árnyában töltött gyerekkorral való megbékélés szükséges feltétele a szülőváros otthonná avatásának. De a múltba tett érzelmi, intellektuális és képzeletbeli utazás nem lehetne sikeres anélkül, hogy a hazalátogató naplóíró-szerző ne kapcsolódna be a város jelenbeli életébe. E kérdésben a *Budapest Diary* hasonlóan derűlátó, mint a gyermekkor helyszíneit az elbeszélés jelenébe integráló prousti elbeszélés. A valódi naplóformában írott harmadik rész feljegyzései új barátságok, szakmai kapcsolatok születéséről, új gondolatok és szellemi perspektívák felfedezéséről, nagyszerű kulturális és művészeti élmények befogadásáról számolnak be. A kilencvenes évek elejének új kezdetet sugalló különleges pillanata Közép-Európában és a mindennapi élet rutinja alóli pillanatnyi kiszabadulás érzésével közösen vezet a boldog végkifejlethez a könyv utolsó oldalain, midőn a könyvben ábrázolt utolsó budapesti látogatás valódi hazatéréssé változik: „Most már nem igaz a helyek elhagyásának és pótlásának folytatódása, amit sokáig az életemet irányító mintának hittem, úgy véelve, hogy minden új otthon kiszorítja az előzőt. Budapest nem szorít ki vagy nem helyettesít semmilyen más otthont sem, hanem hozzájuk adódik. Mikor elhagyom a várost, többé nem záródnak be mögöttem ajtók” (Suleiman 1999, 171).

Hivatkozások

- Apter, Emily. 1994. „Comparative Exile: Competing Margins in the History of Comparative Literature”. In *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, szerk. Charles Bernheimer, 86–96. Boston: John Hopkins University Press.
- Casanova, Pascale. 1999. *Le république mondiale des lettres*. Paris: Éditions du Seuil.
- Haragos, Szidonia H. 2016. „It Isn't Their Language in Which I Speak Their Stories”: Language, Memory, and “Unforgetting” in Susan Rubin Suleiman’s Budapest Diary. In *In Search of the Motherbook and Anca Vlasopolos’s No Return Address: A Memoir of Displacement*. *a/b: Auto/Biography Studies* 31 (2): 309–32.
- Hirsch, Marienne. 2008. The Generations of Postmemory. *Poetics Today* 29 (1): 103–28.
- Karátson, Endre. 2007. *Otthonok. I–II*. Pécs: Jelenkor.
- Lejeune, Philippe. 2003. „Az önéletírói paktum”. In *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatott tanulmányok*. Ford. Varga Róbert. 17–46. Budapest: L’Harmattan.
- Moretti, Franco. 2005. *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for a Literary History*. London–New York. Verso.
- Polouektova, Ksenia. 2009. „Is There a Place Like Home?” Jewish Narratives of Exile and Homecoming in Late Twentieth-Century East-Central Europe”. In *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe: A Compendium*, szerk. John Neubauer–Borbála Zsuzsanna Török. 432–69. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Seyhan, Azade. 2012. *Writing Outside the Nation: Translation/Transnation*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Suleiman, Susan. 1999. *Budapest Diary: In Search of the Motherbook*. Texts and Contexts Series. Lincoln and London: University of Nebraska Press.
- Suleiman, Susan. 2008. *Crises of Memory and the Second World War*. Boston: Harvard University Press.

CULTURAL IDENTITY, HISTORICAL TRAUMA AND LIFE WRITING IN CENTRAL EUROPEAN EXILED INTELLECTUALS’ AUTOBIOGRAPHIES

The study researches the way twentieth century historical traumas are depicted in autobiographical works. The author’s interest is focused on a specific subfield of the topic which offers a wide range of material: he is interested in studying autobiographies of persons who were forced to leave their home country for historical or political reasons. The specificity of these works is not just in the poetics of the literary handling of historical traumas, but also in the study of multicultural identity from various perspectives. Zoltán Z. Varga’s paper looks into the problem by studying the work Budapest Diary by Susan Rubin Suleiman, who had left Hungary at the age of nine, and later achieved

a successful academic career in the U.S. The work of the author, who returned to her homeland as an adult, seeks not only to find the reasons for burying the past burdened with collective historical traumas, but also tries to discover the regional components of identity, of the cultural otherness of East-Central Europe. The combined viewpoint of the foreign and one's own affects the story of one's life story and the understanding of relationship with parents and childhood experiences, and thus the rewriting of the past as a recounted identity is done on several levels.

Keywords: life story, emigration, cultural identity, Central Europe, historical trauma

KULTURNA SAMOSPOZNAJA, ISTORIJSKA TRAUMA I LIČNA ŽIVOTNA PRIČA U AUTOBIOGRAFIJAMA EMIGRANATA SREDNJE EVROPE

Studija analizira prisustvo istorijske traume dvadesetog veka u autobiografskim delima. Interesovanje je fokusirano na specifičnu oblast u okviru teme koja pruža raznovrsnu građu, analizirajući autobiografska dela autora koji su iz istorijskih, političkih razloga primorani da napuste rodnu grudu. Specifičnost ovih dela nije samo u poetici književne obrade istorijske traume, već i u sagledavanju međukulturnog identiteta iz različitih uglova. Studija Zoltana Z. Varge obrađuje ovu problematiku u delu pod naslovom *Budapest Diary* autorke Suzan Rubin Sulejman, koja je napustila Mađarsku u svojoj devetoj godini života i koja je kasnije u Sjedinjenim Državama ostvarila zavidnu akademsku karijeru. Delo autorke koja se kao odrasla osoba vraća u domovinu ne govori samo o razlozima potiskivanja kolektivne istorijske traume prošlosti, već pokušava da otkrije elemente regionalnog identiteta, kao i kulturne različitosti u istočnoj i srednjoj Evropi. Zajedničko sagledavanje sopstva i stranosti utiče na lične životne priče, na razumevanje odnosa prema roditeljima i dečijem dobu, te se ponovno ispisivanje prethodno opisanog identiteta dešava na različitim poljima.

Cljučne reči: životna priča, emigracija, kulturni identitet, Srednja Evropa, istorijska trauma